

DĖL VEDINIŲ SU PRIESAGA -ŪNAS DARYBOS
RAIDOS BALTŲ KALBOSE

SAULIUS AMBRAZAS

Vilnius

Vedinių su priesaga *-ūnas* kilmė yra neaiški, prikurtą visokių hipotezių.¹ Pirmiausia skiriasi priesagos *-ūnas* vedinių paplitimas pačiose baltų kalbose. Daugiausia jų yra lietuvių kalboje. Dabar priskaičiuojama daugiau kaip 150 ypatybės turėtojų pavadinimų (nomina attributiva) su priesaga *-(i)ūnas(-ė)*.² Tuo tarpu XVI-XVII a. raštuose bendrinių šio tipo daiktavardžių yra vos keli. Antai šiam laikotarpiui buvo ypač būdingi tokie vediniai kaip *didžiūnas* 'didikas', *galūnas* 'stipruolis', *karaliūnas* 'karaliaus sūnus'. Tačiau tuo metu vidurinėje Lietuvos dalyje su priesaga *-(i)ūnas* plačiai buvo daromi tėvavardžiai, vėliau virtę pavardėmis, pvz. *Aleksiejūnas*, *Balčiūnas*, *Tamošiūnas* ir t.t.³

Prūsų kalboje tarp priesagos *-ūn-* vedinių, atrodo, irgi vyravo asmenvardžiai. Ypač senas yra dievo vardas *Perkūnas*, turintis tikslų atitikmenų lietuvių, latvių ir prūsų kalbose, plg. dar lie. *Medūnas* ir pr. *Medun*, lie. *Norūnas* ir pr. *Norune* (taip pat la. vietovardį *Nārūni*)⁴, lie. *Vilūnas* ir pr. *Willune*.⁵ Tuo tarpu bendriniai priesagos *-ūn-* daiktavardžiai prūsų kalbos tekstuose yra nedaug, plg. *malūnis* 'malūnas' (Mo^ele) E 316, *Waldāns* 'veldėtojas' (Erbe) III 131₂₁ ir *alkunis* 'alkunė' (Elboge) E 110 (plg. lie. *alkūnė*, la. *ėlkūne*), kurį tik etimologiniu požiūriu galima laikyti priesagos *-ūn-* vediniu⁶ bei *percunis* 'perkūnas' (Donner) E 50, kuris gali būti kilęs iš senesnio dievo vardo. Latvių kalboje vedinių *-ūns*, apskritai, labai rėta, turimi tik kai kuriose tarmėse.⁷

1 Apie jas žr. Ambrazas 1991: 30-31; 1993: 149-151.

2 Urbutis 1965: 349-350; Ambrazas 1993: 148-149.

3 Salys 1930: 138-139; Zinkevičius 1977; Maciejauskienė 1977: 162-163.

4 Žr. Arumaa 1963: 78.

5 Trautmann 1925: 168-169; Endzelīns 1943: 46.

6 Mažiulis 1988: 67-68.

7 Endzelīns 1951: 320; Reķēna 1995: 96.

Taigi čia aptarti baltų kalbų duomenys lyg ir leistų kelti prielaidą, kad ypatybės turėtojų pavadinimų su priesaga *-ūnas* darybos tipas nėra labai senas. Juo labiau, kad kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse pastebėta dar nesudaiktavardėjusių būdvardžių su *-ūnas*, pvz.: *saldūnas* 'saldus (apie obuolį)'.⁸ Be to, baltų kalbose yra keli vediniai su priesagos **-ū-no-* variantais **-ou-no-*, **-u-no-*, plg. lie. *geležūnės* ir *gėležaunės* 'tokia arklių liga', la. *Pērķūns* ir *Pēķauns*, taip pat la. *deguns* 'nosis', lie. *Nēmunas*.

Tačiau, antra vertus, vediniai su **-ūno-* turi kai kurių giminaičių kitose giminiškose kalbose. Šio tipo vediniai ypač artimi lo. *tribūnus* 'apygardos vadas': *tribus* 'apygarda', *Portūnus* 'uosto dievas': *portus* 'uostas', s. ind. *damūnas-* 'priklausantis namams; namų saugotojas' (plg. lo. *domus* 'namas', lie. *namūn-aītis* 'šeimininko sūnūs').⁹ Be to, pagal savo funkciją baltų kalbų priesaga *-ūnas* (< **-ūno-*) labai glaudžiai siejasi su sl. *-unь* (< **-ouno-*). Su ja slavų kalbose irgi plačiai daromi ypatybės turėtojų pavadinimai,¹⁰ plg. lie. *saldūnas* ir serb.-kroat. *slādun* 'saldus vaisius'.¹¹ Tačiau skiriasi balt. **-ūno-* ir slav. **-ouno-* priesagų formos. Tiesa, slavų kalbose yra keli vediniai su *-unь*, tiksliai atitinkantys balt. *-ūnas*, plg. **Peryнь* // *Perunь* 'Perkūnas', **pelyнь* // *pelunь* 'pelynas, mėtelė'.¹²

Baltų kalbų dievo vardas *Perkūnas* lyginamas su s. isl. *Fjorgyn* 'perkūnijos dievo Toro motina', go. *fairguni* 'kalnas', keltų *Hercynia silva* bei sl. **Perunь*, het. *perunaš* 'uola'. Tuo remdamiesi kai kurie tyrinėtojai bando rekonstruoti indoeuropietiško dievo vardų **per(k^u)uno-* (ar **per(k^u)ūno-*): **per(k^u)u-* 'ąžuolas'.¹³ Tačiau ir čia iškyla problema, kaip paaiškinti skirtingą šių vedinių formą (plg. dar šio dievo pavadinimo variantus latvių kalboje: *Pērķūns*, *Pēķkauns*, *Pēķkuons*). Taigi veikiausiai minėti vediniai atsirado atskirose indoeuropiečių kalbose, ar didesniuose dialektuose jau suskilus indoeuropiečių prokalbei, bet dėl panašių semantinių motyvų, galbūt

8 Ambrazas 1993: 150.

9 Žr. Specht 1932: 216; Wackernagel, Debrunner 1954: 499; Meid 1957.

10 Vondrák 1924: 549 tt.; Sławski 1974: 134; Vaillant 1974: 624-626.

11 Martynov 1973: 39.

12 Sławski 1974: 134.

13 Ivanov 1958; Ivanov, Toporov 1974; Gamkrelidze, Ivanov 1984: 615, 792 tt.; Danka, Witczak 1995: 128, plg. dar Porzig 1954: 120, 196; Jakobson 1970: 612; Nagy 1974.

kaip dangaus dievo sinonimai (rimažodžiai). Be to, ne visai aišku, ar baltų kalbų vedinys *Perkūnas* padarytas iš indoeuropietiškojo, baltų kalbose išnykusio ąžuolo vardo **perk^u-*,¹⁴ ar iš veiksmožodžio **per-* 'mušti' (plg. lie. *pėrti*), išplėsto determinatyvu *-k-*.¹⁵ Pirmąją galimybę remtų ta aplinkybė, kad su priesaga *-ūnas* baltų kalbose (kaip ir su jos giminaičiais kitose indoeuropiečių kalbose) dažniausiai daromi vardažodiniai, o ne veiksmožodiniai vediniai.¹⁶

Baltų kalbų priesagos *-ūnas* ypatybės turėtojų pavadinimams veikiausiai padėjo pamatą senas, galbūt vėlyvosios indoeuropiečių prokalbės laikus siekiantis polinkis su būdvardine priesaga **-no-* daryti 'šeimininko, vado' reikšmę turinčius socialinius terminus; be minėtų lo. *tribūnus*, s. ind. *damūnas-*, plg. dar lo. *dominus* 'viešpats', go. *kindins* 'genties vadas', s. isl. *drottin*, gr. *κοίρανος* 'kariuomenės vadas', go. *þiudans* 'karalius' ir kt.¹⁷ Su jais ypač glaudžiai siejasi baltų kalbų dievo vardas *Perkūnas* bei iš dalies senajai lietuvių (gal ir prūsų?) kalbai būdingi tėvavardžiai ir kitokie asmenvardžiai su *-ūnas* (jie susiję su socialiniu požiūriu svarbiu paveldėjimo institutu).

Tačiau ypatybės turėtojų pavadinimai su priesaga **-ūno-* kaip atskiras darybos tipas veikiausiai galutinai susiformavo baltų kalbų dirvoje. Jiems labiau paplisti lietuvių kalboje galėjo turėti įtakos ir kaimyninės slavų kalbos, kuriose, kaip jau minėta, nuo seno daromi atitinkami vediniai su *-unь*. Čia reikia turėti omenyje, kad ir pati ypatybės turėtojų pavadinimų darybos kategorija, kurios tik kai kurių

14 Hirt 1892: 480-481; Güntert 1914: 203 tt.; Brückner 1974: 414; Specht 1939: 57; Maher 1973: 457-459; Markey 1986: 256; Dunkel 1988-1990; Meid 1993.

15 Grienberger 1896; Trautmann 1910: 395-396; Mülenbachs, Endzelīns 1927-1929: 209; Fraenkel 1962: 575; Skardžius 1963; Gimbutas 1973. W. Krogmannas (1955: 4 tt.) *Perkūną* sieja su kitu šaknies **per-* veiksmožodžiu, reiškusiu 'purkšti, pasipilti, pažirti, pūsti', plg. lie. *pirksnis* 'smulkutė žarija karštuose pelenuose', s. air. *riches* 'anglių žarijos', gr. *πρηστής* 'žaibo blyksnis, smarkus vejas' ir t.t. Dar mažiau įtikimas J. Otrębskio (1962: 64-65) bandymas vedinyje *Perkūnas* įžvelgti dvi šaknis: **per-* (plg. lie. *pėrti*) ir **ker-* (plg. lie. *kīrsti*).

16 Plg. Ambrazas 1993: 148-150.

17 Saussure 1965: 309-310; Meid 1957, 1966; Benveniste 1970: 301 tt.; Dunkel 1988-1990: 3-4.

užuomazgų galbūt galėjo būti vėlyvojoje indoeuropiečių prokalbėje, iš esmės susidarę prabaltų kalboje.¹⁸

LITERATŪRA

Ambrazas Saulius 1991, «Baltų ir slavų kalbų vardžodžių daryba (senosios bendrybės ir skirtybės)», "Baltistica", 27(1), P. 15-34.

Ambrazas Saulius 1993, *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Ambrazas Saulius 1994, «Dėl baltų kalbų ypatybės turėtojų pavadinimų darybos raidos», Jono Kazlausko diena. Konf. programa ir tezės 1994 11 04. Vilnius, Vilniaus universitetas, P. 5.

Arumaa P. 1963, «De l'unité balto-slave», *Scando-Slavica*, 9, P. 70-103.

Benveniste Émile 1970, *Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes*, vol. I, Paris, Les Editions de Minuit.

Brückner Aleksandr 1922, «Osteuropäische Götternamen», "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen", 50, P. 161-197.

Brückner Aleksandr 1974, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, Wiedza powszechna.

Danka I.R., Witzak K.T. 1995, «Some remarks on the Albanian vocabulary in the Paleo-Balkan and Indo-European view», in W. Smoczyński, ed. *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia I. Safarewicz memoriae dicata*, Cracoviae, Universitas, P. 123-135.

Dunkel G.E. 1988-1990, «Vater Himmels Gattin», *Die Sprache*, 34, P. 1-26.

Endzelīns Jānis 1943, *Senprūšu valodas gramatika*, Rīga, Universitātes apgāds.

Endzelīns Jānis 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga, Latvijas vālstis izdevniecība.

Fraenkel E. 1962, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Gimbutas M. 1973, «Perkūnas/Perun the thunders god of the Balts and the Slavs», "The Journal of Indo-European studies", 1, P. 466-478.

Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V. 1984, *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*, 2 vol., Tbilisi, Izdatel'stvo Tbiliskogo universiteta.

Grienberger T.R. 1896, «Die baltica des Libellus Lasicki: Untersuchungen zur litauischen Mythologie», "Archiv für slavische Philologie", 18, P. 1-19 (= Vēliūs Norbertas, par., 1995, *Lietuvių mitologija*, vol. I, Vilnius, Mintis, P. 434-452).

¹⁸ Ambrazas 1994.

Güntert H. 1914, *Über Reimwortbildungen im Arischen und Griechischen*, Heidelberg, Carl Winter.

Hirt H. 1892, «Die Urheimat der Indogermanen», "Indogermanische Forschungen", 1, P. 464-485.

Ivanov V.V. 1959, «K etimologii baltijskogo i slavjanskogo nazvanij boga groma», "Voprosy slavjanskogo jazykoznanija", 3, P. 101-111.

Ivanov V.V., Toporov V.N. 1974, *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej*, Moskva, Nauka.

Jakobson R.O. 1970, «Rol' lingvističeskich pokazanij v sravnitel'noj mifologii», in *Trudy VII meždunarodnogo kongressa antropologičeskich i etnografičeskich nauk*, 5, Moskva, Nauka, P. 608-619.

Krogmann W. 1955, «Das Buchenargument», "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen", 73, P. 1-25.

Maciejauskienė V. 1977, «Lietuvių asmenvardžių priesagų paplitimas XVII a.», "Lietuvių kalbotyros klausimai", 17, P. 159-168.

Maher J.P. 1973, «*H₂Ek'mon: '(stone) axe' and 'sky' in I.-E. / Battel-axen culture», "The Journal of Indo-European studies", 1, P. 440-462.

Markey T.L. 1986, «Social spheres of national groups in Germania», in Beck H., Hrsg., *Germanenprobleme in heutiger Sicht*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, P. 248-266.

Martynov V.V. 1973, *Praslavjanskaja i baltoslavjanskaja suffiksāl'naja derivacija imen*, Minsk, Nauka i tehnika.

Mažiulis V. 1988, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, vol. I, Vilnius, Mokslo.

Meid W. 1957, «Zur Bedeutung von altindisch *dāmūnas*», "Indogermanische Forschungen", 63, P. 150-164.

Meid W. 1966, «Die Königbezeichnungen in den germanischen Sprachen», "Die Sprache", 12, P. 182-189.

Meid W. 1993, «'Berg' im Gotischen», in Meiser G., Hrsg., *Indogermanica in Italica. Festschrift für Helmut Rix zum 65. Geburtstag*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, P. 273-279.

Mūlenbachs K., Endzelīns J. 1927-1929, *Latviešu valodas vārdnīca*, vol. III, Rīga, Kultūras fonds izdevums.

Nagy G. 1974, «*Perkūnas* and *Perun*», in Mayrhofer M., etc., Hrsg., *Antiquitates Indogermanicae. Studien zur indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der Indogermanischen Völker*. Gedenkschrift H. Güntert, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, P. 113-131.

Otrebski Jan 1962, «Zwei Etymologien», "Die Sprache", 8, P. 63-65.

Porzig Walter 1954, *Die Gliederung der indogermanischen Sprachen*, Heidelberg, Carl Winter.

Reķēna A. 1995, «Dienvidlatgales izloksņu un lietuviešu valodas paralēles vārddarīnāšanā», "Indogermanische Forschungen", 63, P. 150-189.

Salys Antanas 1930, *Die žemaitischen Mundarten*, vol. I, Kaunas, Akc. Spindulio b-vės spaustuvė.

de Saussure Ferdinand 1965, *Cours de linguistique générale*, Paris, Pagot.

Skardžius Pranas 1963, «Dievas ir Perkūnas», "Aidai", 7, P. 311-318.

Sławski F. 1974, «Zarys słowotwórstwa prastowianiskiego», in *Słownik prastowianiski*, vol. I, Wrocław etc., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, P. 43-141.

Specht Franz 1932, «Die Flexion *n*-Stämme im Baltisch-Slavischen und Verwandtes», "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung aus dem Gebiete der indogermanischen Sprachen", 59, P. 213-298.

Specht Franz 1939, «Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen», "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung aus dem Gebiete der indogermanischen Sprachen", 66, P. 1-74.

Trautmann Reinhold 1910, *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Trautmann Reinhold 1925, *Die altpreußischen Personennamen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Urbutis Vincas 1965, «Daiktavardžių daryba», in Ulvydas K. vyr. red., *Lietuvių kalbos gramatika*, vol. I, Vilnius, Mintis, P. 1-74.

Vaillant A. 1974, *Grammaire comparée des langues slaves*, vol. IV, Paris, Klincksieck.

Vondrák W. 1924, *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Wackernagel J., Debrunner A. 1954, *Altindische Grammatik*, Bd. 2, t. 2, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Zinkevičius Z. 1977, «Tėvavardinė asmenvardžių sistema Lietuvoje», "Baltistica", II Priedas, P. 151-156.

On the development of derivatives with the suffix *-ūnas* in the Baltic languages

Saulius Ambrasas (Vilnius)

Baltic derivatives with the suffix *-ūnas* have some equivalents in other related languages (cf. Lith. *namūn-aītis* 'a son of a land-lord' and Skr. *damūnas* 'a keeper of a house', Lat. *tribūnus* 'a chief of a district' etc.) and can be formed on the basis of terms of social states with **-no-* (cf. Lat. *dominus* 'lord', Goth. *þiudans* 'king' etc.). It is only in Proto-Baltic, though, that the derivatives with the suffix *-ūnas* came into being as a separate type of nomina attributiva.

IL TRATTAMENTO DI **ǵ* I.E. IN BÀLTICO

GIULIANO BONFANTE

Roma

L'**ǵ* i.e. di regola resta *ǵ* in baltico, cfr. lit. *keturì* '4' = gr. τέσσαρες; lit. *penkì* '5' = gr. πέντε; lit. *septyni* '7' = ἑπτὰ; lit. *devynì* '9' = gr. ἑννέα; lit. *dešimt* '10' = gr. δέκα.

Ma c'è un gruppo di parole in cui *ǵ* diventa *ǣ*: le presento qui, insieme con una lingua i.e. regolare (pongo tra parentesi le forme di *ǵ* > *ǵ* che appaiono accanto a quelle con *ǣ*):

lituano	lèttono	prussiano	indoeuropeo
<i>aš</i>	(<i>es</i>)	<i>as</i> (<i>es</i>)	* <i>ego</i>
<i>ašvā</i> (<i>ešvā</i>)	<i>ašvā</i>	<i>asvinan</i>	* <i>ekwos</i> ¹
<i>āžeras</i> (<i>ēžeras</i>)	<i>ežers</i>	<i>assaran</i>	—
<i>ėsti</i>		<i>ast</i>	* <i>esti</i>
<i>ažỹs</i> (<i>ežỹs</i>)	<i>ezis</i>	—	* <i>ėghis</i>
<i>aržilas</i> (<i>ežžilas</i>)	<i>ērzelis</i>	—	—
<i>māno</i>	<i>manis</i>	<i>maisei</i>	* <i>mene</i>
<i>sāpnas</i>	<i>sapnis</i>	—	* <i>swépnos</i>
<i>vāsara</i>	<i>vasara</i>	—	* <i>weseros</i>
<i>vākaros</i>	<i>vakars</i>	—	* <i>wekeros</i>
<i>ežgỹs</i> (<i>egžlỹs</i>)	—	<i>assegis</i>	—

¹ Colgo l'occasione per presentare le mie scuse al collega Mario Negri: egli à ragione, l'i.e. aveva **ekwos* e non **ek^wos* (*kw* > *pp*, cfr. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago, 1928, pp. 127, 162, 11).